

Lietuvių kalba per šimtmetį – kaip pakito leksika?

Šiam straipsniui¹ reikalingos dvi visiems gerai žinomos, jau tapusios kalbinėmis aksiomomis, nuostatos:

1. **Kalba yra visuomeninis reiškiny**s, kuris gimsta, gyvena ir miršta kartu su visuomene. Kalbą veikia laiko perspektyva, joje palieka pėdsakų **ne tik** svarbesni ją vartojančios bendruomenės gyvenimo įvykiai, **bet ir** žmonės, kurie, priklausomai nuo bendravimo poreikių ar kalbėjimo situacijos, gali pasirinkti ir pasiūlyti vienokį ar kitokį kalbos variantą (čia – apie vieną iš jų: bendrinę lietuvių kalbą).

2. **Leksika – pats judriausias kalbos sluoksnis**, greičiausiai reaguojantis į bet kokių visuomeninio gyvenimo judesius.

Taigi, kaip kito lietuvių kalbos leksika per pastarąjį šimtmetį? Kokie buvo svarbiausi išoriniai veiksniai, per šį šimtmetį paveikę mūsų kalbos žodyno sudėtį? Giliai nelendant į detales, pastaruosius 100 metų nesunku suskirstyti į tris etapus: 1) tarpukario – apie 22 metus, 2) sovietmečio – beveik 50 metų ir 3) atkurtos nepriklausomos Lietuvos valstybės – jau 28-ti metai.

* * *

Kas gi svarbaus įvyko per pirmąjį – tarpukario – laikotarpį (1918–1940)? Pirmiausia – pats nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas ir po jo sekę reiškiniai: atkurtos valstybės stiprinimas, demokratijos tvirtinimas, kaimo ir miesto gyventojų santykio kitimas, švietimo pažanga, inteligentijos, mokslo ir literatūros augimas. Tai buvo kryptingo ėjimo nuo žagrės į civilizuotą pasaulį metas. Plačiau neanalizuojant šių daugeliui gerai žinomų reiškinių, būtina pasakyti, kad visi jie lėmė **intensyvų ugdymą ir tobulinimą tos specialiai prižiūrimos ir norminamos lietuvių kalbos atmainos**, kuri turėjo geriausiai tikti viešiesiems to meto visuomenės poreikiams tenkinti, **t. y. bendrinės lietuvių kalbos ugdymą ir tobulinimą**. Visi tos priežiūros ir norminimo darbai daugiausia susiję su leksika.

Šiuo laikotarpiu buvo aktyviai diskutuojama ir sprendžiama, kokie žodžiai gali būti laikomi norminiais, jau tada buvo skelbiami svarbiausi bendrinės kalbos leksikos atrankos kriterijai: **taisyklingumo, gyvosios kalbos, grynumo, is-**

¹ Straipsnis parengtas pagal pranešimą, perskaitytą 2018 m. vasario 15 d. VU Filologijos fakultete vykusiame šventiniame renginyje *Vivat nostra Res Publica*.

torinės tradicijos. Kokioje nors vienoje vietoje (knygoje ar straipsnyje) jie visi nebuvo išvardyti, tačiau aiškėjo iš įvairių svarstymų ir rašinių. Daugumą leksikos norminimo principų yra paskelbę tų dienų kalbininkai: taisyklingos lietuvių kalbos autoritetas Jonas Jablonskis (1860–1930), Pranas Skardžius (1899–1975), Antanas Salys (1902–1972), Petras Jonikas (1906–1996), Juozas Balčikonis (1885–1969), aktyviai prie leksikos tvarkymo prisidėjo įvairių sričių inteligentai: Andrius Ašmantas, Petras Avižonis, Leonardas Dambriūnas, Petras Būtėnas, Jonas Martynas Laurinaitis, Pranas Mašiotas, Jonas Murka, Jurgis Talmantas ir kiti.

Nors visos Lietuvos mastu per pirmąjį aptariamojo šimtmečio laikotarpį lietuvių kalba tiesiogiai rūpinosi palyginti ne tiek jau daug žmonių, tačiau buvo sparčiai žengta į priekį. Augo lietuvių bendrinės kalbos kultūra – ir ji augo be įsakmių grąsinimų bausmėmis ar valdžios nurodymų (Piročkinas 2014). Visuomenė noriai įsiklausydavo į to meto kalbos reikalais susirūpinusių žmonių patarimus ir raginimus. Nepaprastai vertinga leksikos raidai buvo naujai susikūrusios (1935) Lietuvių kalbos draugijos veikla, 1933 m. pradėtas leisti bendrinės lietuvių kalbos žurnalas „Gimtoji kalba“, plačiai garsėjusi Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės vertimų ir pokalbių svetainė, įvairūs leidiniai ir leidinukai.

Tiesą sakant, jau ir tada pasigirsdavo balsų, kad lietuvių kalba esanti pernelg senoviška, kaimietiška, neturinti reikiamos raiškos modernėjančio pasaulio reiškiniams pavadinti. Tačiau to meto bendrinės leksikos ugdytojai net nebandė atsisakyti konkrečios kaimiškos leksikos. Daugelį amžių buvusios kaimo žmonių kalbos žodžiai niekur nedingo. Jie ne tik išliko šnekamojoje erdvėje, bet daugybė jų pateko į bendrinės kalbos leksikos sudėtį, per raštus įėjo į pagrindinį jos fondą. Žinoma, verta pridurti, kad tuo metu populiarėjanti rašytinė kalba ėmė veikti šnekamąją kalbą. Abipusė sąveika darėsi vis ryškesnė. Tačiau dėl daugelio šviesių žmonių nusiteikimo tarnauti savo tėvynei nusistovėjo principas, kad bendrinės leksikos pamatas yra gyvoji kalbos leksika. Ir tada tai davė akivaizdžią naudą tolesniam lietuvių bendrinės kalbos augimui ir tvirtėjimui.

Vis dėlto to meto valstybės teisinėms nuostatomis, augančiam mokslui, besiplečiančiai kultūrinei sričiai labai reikėjo naujų raiškos būdų. Jų buvo aktyviai ieškoma ir daug jų buvo atrasta: radosi daugybė naujų žodžių, nyko netinkami atgyvenę, senosios reikšmės keitėsi naujomis.

Šiai epochai būdingais naujažodžiais pirmiausia laikytini **abstrakčias sąvokas** pavadinantys **naujadarai** ir įvairių mokslų **terminija** – ir lietuviška, ir skoltinė. Tada buvo susikurta arba pasiskolinta daugybė vadinamosios knyginės leksikos žodžių.

Atsirasti naujai abstrakčias sąvokas reiškiančiai leksikai, administracinei ir kitų sričių terminijai labai padėjo Prano Skardžiaus tiriamieji darbai, Stasio Šalkauskio, planavusio išleisti filosofijos terminų žodyną, vieno iškiliausių intelektualų Antano Maceinos filosofijos veikalai, nauji prozos, net ir poezijos kūriniai. Jie atvėrė milžiniškas lietuvių kalbos žodžių darybos išgales, jomis ėmė naudotis ir mokslininkai, ir rašytojai.

Štai kaip lietuvių kalbos leksiką turtino filosofas Antanas Maceina, drąsiai var-tojęs ir tarptautinius žodžius, ir pagal įprastus dėsnius kūręs naujadarus, ir paro-dęs naujas jau turimų žodžių reikšmes. Pora ištraukų iš jo veikalo „Jobo drama“:

- 1) *Kančios prasmė yra paruošti mūsų egzistenciją taip, kad joje suspindėtų Dievas.*
- 2) *Loginiame pažinime mes suvokiame Dievą tiktai kaip metafizinį būtybių buvimų pateisinimą. Religiniam gyvenime jis mums apsireiškia kaip neišsemiama Būties pilnybė, kaip Asmeninė tikrovė, nepaprastai aukštesnė už žmogų, tačiau sykiu prie jo pasilenkianti, jį pakelianti ir išgananti.*

Dar dvi ištraukos iš veikalo „Didysis inkvizitorius“:

- 3) *Kūno alkio pasotinimas niekada nėra pilnas, jeigu nėra pasotinamas dvasios alkis.*
- 4) *Grįžimas į pradžią Bažnyčios gyvenime yra ne kas kita kaip regimasis dieviškosios pirmapradės galios apsireiškimas. Bažnyčia yra Dievažmogiškumas, tai yra Dievo ir žmogaus susijungimas Jėzuje Kristuje, o per jį – Dievo susijungimas su visa žmonija.*

Atkreiptinas dėmesys į šiuo metu labai pagausėjusius galūnių darybos nauja-darus. Galima būtų minėti daugybę tada naujai sukurtų, iki šiol išlikusių įvairių sričių terminų, pavyzdžiui: (fizika) *būvis, krūvis, slėgis, lūžis, pagreitis, tankis, tū-ris, varža*, (socialinė sfera) *ištuoka, požiūris, santuoka, sąveika* ir kt. Galūnių vėdi-nių kūryba pasidarė net savotiška mada – ir ne tik mokslo, valstybės valdymo ar administravimo kalboje, bet ir poezijoje.

Štai keli pavyzdžiai iš Jurgio Baltrušaičio lietuviškosios poezijos:

- 1) *Pro tuštybę, melą, tingį
Ženk su pareiga rūščia.
Tik per ją tau naują vingį
Atidengs būties erčia...*
- 2) *Siųstas tęsti žemės brydį
Aš žengiu į tolį didį
Linksmas, tvirtas ir darbus
Visa laiminu kas bus.*

3) *Tu savo skirtį pats lemi
Tad sėk bebaime širdimi.*

4) *Vos iš žydrio tu pragydai
Mano troškį girdai, girdai...*

Kitas poezijos novatorius Kazys Binkis, jautęs ir deklaruojęs būtinybę atnaujinti poezijos žodyną, labiau linko prie naujų dūrinių, pavyzdžiui: *apsisiautusi šilkaryšiu, baltasparniai sapnai, skaistaveidė saulė, drūtasprandžiai galvijai, šilkasparniai debesėliai, ugniaspalvės aguonos* ir kt., nors jo kūrinuose pasitaiko ir vienas kitas kitokio modelio naujadaras (tiesą sakant, Kazio Binkio eilėrašiams labiau negu naujų žodžių darymas būdingi įvairių žodžių perprasminimai):

- 1) *Pasaulis aukštiekninkas nugriuvo žemėn
Su visais pavasariškais savo atributais.*
- 2) *Pasaulis mūsų tampa įvairus ir rainas
Ir žiurkėms, ir šeškams, pelėms ir širmanėliams.
Žmonėms visiems ir jų vaikams utėliams
Ir proletarijai visai irgi visiems buržujams
Apsuko galvas visiškai, nugirdė svaiginančiom(s) dujom(s).*
- 3) *Ne saulė – senovės lietuviškas dievas
Šypsos dangun pasilipęs
Ne girią, ne upę, ne lauką, ne pievas, –
Bet visą tavo ištisą plikę
Tavo gyvaplaukius, kur suvytę
Atėjo milijardas degančių pirštų
Naujam gyvenimui atkasyti.*

Tokių naujai pasirodžiusių žodžių rastume ne vieno poeto kūryboje. Štai Balio Sruogos eilėraščiuose randami *amžinastis, gaisrus*, (*žemiškos*) *lėbonės*, (*žmonių*) *klūponės, medžliepiai, naktumas, jūruoti* ir kt. Tikriausiai daug kam girdėti Salomėjos Nėries autoriniai naujadarai: *atskalūnai* (*vėjai*), *baltapilė* (*kalva*), *baltaskariai* (*debesėliai*), *šešėliuotas* (*kelias*), *ugniažiedė* (*meilė*), *upė šaltuonėlė*. Dauguma tokių autoriinių naujadarų buvo daromi pagal analogiją, mėgdžiojant kokį nors darybos modelį. Gal vienas kitas jų ir išpopuliarėjo, bet dauguma taip ir liko kūrybos savastimi tų autorių, kuriems tuo metu prireikė ką nors parašyti naujai, tiksliau, išraiškingiau.

Toli gražu ne visi tų laikų naujadarai (net ir pagal taisykles, net ir logiškai sudaryti) buvo visuomenės priimti ir išliko, pavyzdžiui, nebeliko siūlytų žodžių *buitpieša* „biografija“, *daiktadėtis* „lagaminas“, *dangojas* „dangaus kūnas“, *gamtojas* „fizinis kūnas“, *gavinys* „rezultatas“, *narynas* „organizmas“, *pradojas* „elementas“, *šaliarodys* „kompasas“, *šilmuo* „kalorija“, *šiltis* „temperatūra“, *tirštintuvas* „kondensatorius“, *trykšlys* „fontanas“, *tvirtalas* „fiksažas“, *rūkinys* „papirosas“, *ūmena* „impulsas“, *vokinys* „idėja“ (A. Vireliūnas, S. Dabušis). Dažniausiai buvo pasirinkti ir iki šiol tebėra vartojami jų tarptautiniai atitikmenys, tačiau visai galėjo išlikti gana logiškai sudaryti *gavinys*, *trykšlys*, *vokinys* (panasių neprigijimų pasitaiko bet kuriuo kalbos raidos laikotarpiu, todėl apie priežastis – kiek vėliau).

Nors to laikotarpio kalbininkai labai nenoriai įsileisdavo naujus skolinius į bendrinę kalbą, lietuvišką žodį gerbė, net garbino, **skolintos** leksikos vis daugėjo – ypač terminijoje.

Tuo pat metu visai iš kalbos ar bent į pasyviąją vartoseną traukėsi anksčiau bandyti prastumti į bendrinę kalbą skoliniai, netinkamai pasidaryti dariniai, vertiniai, hibridai. Rašto paminkluose ar dokumentuose jau nebematome parašytų ne taip seniai vartotų žodžių: *jotis* „kavalerija“, *juokžaislis* „komedija“, *klausytuvė* „auditorija“, *laikoskaitlius* „chronologija“, *pradeivis* „pradininkas“, *šiltamieris* „termometras“, *vandeneivis* „jūrininkas“ ir kt. Kai kurie iš jų buvo pasidaryti, kai kurie išsiversti. Dauguma tokių neišlikusių naujadarų ir dabar tebelaikomi archaizmais.

Peržvelgus įvairius rašinius, ryškėja visi to meto naujų žodžių radimosi keliai, darybos būdai. Jie tradiciniai, jau buvę žinomi nuo pat lietuvių raštijos pradžios (žodžių darymas, dažnai išverčiant iš kitų kalbų, skolinimas, žodžių reikšmių plėtotė), tik dabar taikyti aktyviau ir rezultatyviau. Taigi nacionalinis išdidumas pirmojo laikotarpio bendrinės leksikos tvarkytojams neleido laužyti pačioje kalboje susiformavusių lietuvių kalbos raidos tradicijų.

Vertinant pirmąjį šio šimtmečio dvidešimtmetį reikia pasakyti, kad lietuvių leksikos ugdymo reikalai pagal tuometes išgales buvo tvarkomi gana sėkmingai ir okupacijos metais pajėgė, kad ir su tam tikrais praradimais, atsilaikyti prieš valdžios proteguojamos „Lenino kalbos“ grėsmę (Piročkinas 2014).

* * *

Prieštarinai vertintinas antrasis istorinis etapas, tikrai turėjęs nemenką įtaką lietuvių leksikos raidai.

Be jokios abejonės, sovietiniais metais lietuvių leksikoje iš tikrųjų atsirado daug naujų tai epochai būdingų žodžių. Buvo sudaryta ir taisyklingų darinių, ir

apgalvotai iš įvairių kalbų pasiskolintų ar mokamai išverstų žodžių. Jie prigijo ir vartojami iki šių dienų. Mokslo raida reikalavo naujų terminų, jų taip pat buvo pasidaroma tikrai nemažai. Taigi šiuo požiūriu lietuvių kalbos leksika augo, pilnėjo.

Tačiau gerai žinoma, kaip buvo stengiamasi lietuvių kalbai primesti rusų kalbos įtaką, kaip buvo siaurinamos ne tik mūsų kalbos vartojimo sritys, bet ir mąstymo horizontai, kaip buvo braunamasi į kalbos sistemą. Leksikai ta valdžios proteguojama didžiosios tautos kalbos įtaka taip pat buvo didžiulė. Visa laimė, kad į bendrinę kalbą rusiškų skolinių ar hibridų pateko ne tiek daug. Mat kalbos vartotojai leksines svetimybes atpažindavo palyginti nesunkiai, o paraginti kalbininkų viešai jų vartodavo palyginti nedaug. Kas kita šnekamojoje kalboje, kur jų atsirado nesuskaičiuojama begalė (*basanoškės, bespredielas, kurtkė, napilnykas, naglas, nakleikė, nūdnas, pončka, prosročkė, provodkė, saliarika, solianka, sosiskos, šaiba, tačka, tapkės, tušonka* ir t. t.). Reikia džiaugtis, kad bendrinėje kalboje jiems buvo laiku suspėta surasti tinkamus lietuviškus atitikmenis.

Prastesnė padėtis bendrinėje kalboje buvo su vadinamaisiais slaptaisiais skoliniais, t. y. vertiniais ir pusiau hibridais. Kai žodžiai būdavo pamorfemiui išverčiami į lietuvių kalbą, jų svetimumas tarsi pasislėpdavo. Mat morfologiškai sudėtingo svetimo žodžio vertimas pamorfemiui (žodžių junginio – padėmeniui) leidžia sukurti leksinį vienetą, panašų į lietuvišką, bet arba savo sandara, arba réikšme netinkantį kalbai, į kurią jis yra ar buvo verčiamas (Vaicekauskienė 2007: 17). Tokiais sunkiai išvaromais leksiniais vienetais tapo naujieji pamorfemiui išversti žodžiai: *pasėka, stovyla; greituminis, laisvanoriškas, nekuris, savi-stovus; neužilgo* ir iš jų padaryti dariniai. Žinoma, negalima teigti, kad absoliučiai visi vertiniai iš rusų kalbos buvo nenusisėkę. Rusų kalbos pavyzdžiu, tik atidžiai prisiderinus prie lietuvių kalbos darybos dėsnių, buvo susidaryta ir gerų iki šiol vartojamų tuometinių naujažodžių (vediniai: *išmoka, išvada, įvaizdis, prastova, priekaba, priesvoris*; dūriniai: *daugiakovė, delspinigiai, dujomatis, elektrovežis, greitaigis, savivartis, sienlaikraštis* ir kt.).

Atsirado nemažai vadinamųjų semantinių vertinių, arba kontaktinių semantinių naujadarų. Jų būta ir pavykusių (pavyzdžiui, atsirado naūjos, dar ir dabar gyvos daiktavardžių *raktas, skylė, vikšras*, veiksmazodžių *apginkluoti, susikryžiuoti, susidurti* ir kitų žodžių réikšmės), ir nelabai. Dėl nevalyvo vertimo, nepaisant daugiareikšmio žodžio reikšmių semantinio ryšio, atsirado tikrai neteiktinų, sunkiai pasiduodančių taisyms žodžių: *daviniai* „duomenys“, *pastoviai* „nuolat“, *priešakinė* „naujausia, moderni“ *technika*, *išieškotas* „tobulas“, *patal-*

pinti „paskelbti, išspausdinti“, *prekės atleidžiamos* „parduodamos“, *pergyventi* „nerimauti, jaudintis, išgyventi“, *darbus pašvęsti* „skirti“, *žinoti kalbą* „mokėti, suprasti“ ir kt.

Antrajame aptariamojo šimtmečio etape dėl rusų kalbos įtakos atsirado ir naujų, iki tol neįprastų žodžių darybos būdų, naujų darybos modelių. Imta darytis keistokus dūrinius, kurių pirmasis sandas – sutrumpintas rusiško ar rusų kalboje jau prigijusio tarptautinio žodžio šaknis ar kamienas, o antrasis – visas žodis su net nepakeista galūne, nors to reikalauja lietuvių kalbos žodžių darybos taisyklės: *benzopjūklas*, *kolūkis*, *komjaunimas*, *pramp prekyba*, *specdrabužiai*. Rusų kalbos įtaka aiškintinas ir padažnėjęs verstinių būdvardžių darymo būdas iš prielinksninių konstrukcijų: *ikimokyklinis*, *priešistorinis*, *prieštankinis*, *tarpmiestinis*. Nors ir nelabai aukštai kalbininkų kotiruojami, šie du darybos modeliai lietuvių kalboje išliko iki šių dienų.

Kaip jau buvo užsiminta, kai kurie sovietų laikais atsiradę žodžiai prigijo ir vartojami iki šiol. Tie naujažodžiai (nebūtinai vertiniai), kurie buvo sudaryti kūrybiškai, išliko iki šių dienų: *blaivykla*, *sandūra*, *svaigalai*, *šienainis*, *padlaižys*, *pasaulėjauta*, *pasaulėžiūra*. Tada buvo aprobuota ir daugybė tarptautinių žodžių: *delegatas*, *pensija*, *radaras*, *rekordas*, *sertifikatas*, *serveris*, *tenisas*, *testas* ir daugybė kitų.

Reikėtų paminėti, kad lietuvių kalbai niekada nebuvo būdingi pompastiški, retoriški žodžiai ar jų junginiai. O tada iš rusų kalbos buvo privaloma išsiversti ir aktyviai vartoti tokias klišes: *socialistinis lenktyniavimas*, *komunistinis rytojus*, *komjaunuoliški į(si)pareigojimai*, *liaudies opiumas*, *politiškai (ne)subrendęs*. Jų likimas nepavydėtinas: dabar jie yra tapę nieko vertais, tuščiaviduriais leksikos vienetais ir laikomi istorizmais (sovietizmais). O štai sovietmečiu istorizmais bevirstantys žodžiai *antstolis*, *apskritis*, *apreiškimas*, *atlaidai*, *atpirkėjas*, *nuovada*, *pakylėjmas*, *palūkanos*, *seniūnija*, *viršaitis* ir kt. šiandien savo statusą pakeitė, atgijo ir vėl aktyviai vartojami.

Lyginant antrąjį aptariamo šimtmečio laikotarpį su pirmuoju, galima pastebėti, kad leksikos kitimas vyko tomis pačiomis kryptimis (vieni žodžiai nyko, kiti radosi) ir tais pačiais keliais (žodžiai buvo sudaromi pagal savos kalbos dėsnius, verčiami, skolinami). Tačiau kitimo prielaidos ir šaltiniai gerokai pasikeitė: per pirmąjį laikotarpį žodžiai daugiausia buvo kuriami arba pagal savus, arba pagal įvairių kitų kalbų modelius, o per antrąjį leksikos kūrėjai buvo orientuojami tik į rusų kalbą (net skolinata, tarptautinė leksika buvo perimama per rusų kalbą). Pasikeitė ir žodžių vertinimo principai: gyvėsios kalbės, istorinės tradi-

cijos kriterijai atrenkant žodžius gerokai aptirpo, atsirado naujų, nusižiūrėtų iš rusų kalbos darybos modelių.

Bendras šio laikotarpio leksikos raidos įvertinimas, mano akimis, yra daugiau teigiamas negu neigiamas. Kad lietuvių leksika nesurusėjo, kad išlaikė savo pagrindinius žodžių darybos principus, reikia padėkoti visiems Lietuvos žmonėms. Jie nepasidavė spaudimams ir gąsdinimams. Mat anais autokratinio valdymo, draudimų, cenzūrų laikais dar buvo stipri ta ori visuomenės dalis, kuri arba nepaliaudama mokė kitus, arba pati atsidėjusi mokėsi taisyklingos, stilingos lietuvių kalbos. Tokie žmonės rodė įsipareigojimo savo tautai ir dvasinės laisvės siekimo pavyzdį. Ir jų tada buvo ne taip jau mažai! Šių žmonių pastangų ir darbo rezultatai džiugino tautą, skatino nepasiduoti spaudimui atsisakyti gimtosios kalbos žodžių.

* * *

O dabar pereikime prie trečiojo laikotarpio. Pasvarstykime, kas vyko ir vyksta atkurtos nepriklausomos Lietuvos metais. Kokia reali lietuvių kalbos leksikos būklė dabar?

Daug gero ir gražaus įvyko ir vyksta mūsų tėvynėje Lietuvoje. Esame laisvi, daug atviresni, galime reikšti savo nuomonę, keliauti, mokytis, kur norime (tik pinigų tereikia turėti), per informacinių technologijų priemones susisiekiame su visu pasauliu, sugebame pasinaudoti pačia naujausia, pačia įvairiausia informacija. Iš tiesų yra kuo džiaugtis. Bet ar daug džiugesio mūsų veiduose? Nesii-mu detalai aiškinti šių dienų mūsų visuomenės polinkių, jos prioritetų ar ydų (tai viešai daug kur daroma vos ne kasdien). Pasakysiu tik, kad dėl aukštinamos globalizacijos, klestinčio vartotojiškumo, žiniasklaidoje tarpstančios neretai tuščios, bevertės reklamos, skandalingos informacijos dabar labai keičiasi socialiniai santykiai – ir, deja, daugiau į bloga negu į gera. Daugelio mano kartos žmonių nuomone, viena iš blogybių yra **ryšio su savo tauta praradimas**. Todėl nesunku pastebėti, kad mūsų naujai atkurtoje nepriklausomoje tėvynėje lietuvių kalbos vertė stipriai menksta: drąsiai galima konstatuoti gerokai sumažėjusį ne tik trokštančių gimtosios kalbos mokytis, bet ir norinčių ja kalbėti skaičių. Kartais pasigirsta džiaugsmingų nuomonių, kad plėtotis lietuvių kalbai niekada nebuvo geresnių sąlygų nei šiandien. Tai tiesa, jei galvoje turimas valstybinių įstaigų, dirbančių mūsų kalbos labui, skaičius. Tačiau, matyt, ne vien šios sąlygos lemia, kad Lietuvos žmonės nesistengia kalbėti ar rašyti aiškiai, nesujauktai, gyvai ir stilingai. Beje, **ir taisyklingai**. Juk negalima suformuluoti minčių sklandžiai ir patraukliai, jei kalboje susiformavę dėsniai iškraipomi.

Kas gi darosi su mūsų leksika? Plika akimi matyti – joje sparčiai didėja svetimų žodžių skaičius – dažnai visai be jokio reikalo, be jokios motyvacijos vartojama daugybė svetimos kilmės žodžių. Tokie žodžiai dabar yra tapę daugelio diskusijų, ginčų, kalbininkų ir visuomenės, net pačių kalbininkų tarpusavio susipriešinimo objektu. Apie tai kiek vėliau.

Dabar – apie naujuosius lietuvių kalbos darinius. Iš tiesų lietuvių kalba turi daug išgalių pasidaryti daugybę naujadarų net iš vieno žodžio. Ar tokiomis kalbos išgalėmis pasinaudojama tikrai aktyviai? Nors ir mažokai, ir per menkai, vis dėlto galima teigti, kad naujų žodžių šiais laikais sukuriami kasdien (kartais, žinoma, ir nemokėdami, bet juk geriau, kai žmogus ką nors kuria, o ne vien bumba ar zyzia viskuo nepatenkintas).

Labai daug naujadarų kaip ir anksčiau patenka per vertimus. Kartais jų prisigalvoja kūrybingi literatai, žurnalistai. Taip atsiranda visai tinkamų ir lengvai prigyjančių naujų lietuviškų darinių: *čipsus* nesunkiai pakeitė *traškučiai*, *hotdogus* – *dešrainiai*, *miuslius* – *javainiai*, *pampersus* – *sauskelnės*, *popkornus* – *spragėsiai*, *printerius* – *spausdintuvai*, *puzles* – *dėlionės*, *sponsorius* – *rėmėjai*, *tosterius* – *skrudintuvai* ir t. t. (Šnekamojoje kalboje, grožinėje literatūroje dažnai sinonimiškai vartojami ir abu čia suporuoti nariai). Lietuviškų pakaitų darymo būdai iš esmės tradiciniai: daugiausia dūrinių – *čiuožlentė*, *minkštėlė*, *naujādara* „naujų žodžių darymas“, *protmūšis*, *sočiapilvis*, *stebuklātikis*, *tinklāraštis*, *tinklāžmogis*, *tįškelnės* „nutįsusios treninginės kelnės“, *valdžiāžmogis*, *vandėnbačiai*; priesagų vedinių irgi nemažai – *pigenā* „pigus daiktas“, *pagyvėnėlis* „pagyvenęs žmogus“, *vargdėnė* „vargų metas, vargai, vargingas gyvenimas“, *esėti* „būti, egzistuoti nemąstant“; daug galūnių vedinių – *aprėptis*, *atskirtis*, *atstumtis*, *dūžgės*, *įveika*, *lėkis*, *núovylis* „nusivylimas“, *perdaras*, *riėdis*, *snýgis*; mažiausiai priešdėlių vedinių – *papirmininkis*, *įkultūrinti*, *įpavidalinti*, *įžmoginti*. Plačiau paplitę naujadarai gana greitai susilaukia savo „giminaičių“. Štai šalia neseno dūrinio *žiniāsklaida* atsirado *klaidāsklaida* ir *purvāsklaida*, šalia paplitusio priesagos *-iena* vedinio *laikraštiena* – *skaitmeniena*, *internetiena*, *žurnaliēna*; jau plačiai žinomi *dešrainio* giminaičiai *mėsainis*, *sūrainis*, *šokoladainis*.

Šiandien sparčiai daugėja ne tik naujas realijas įvardijančių žodžių, be kurių neįmanoma išsiversti, bet ir tokių, kurie vartojami „ne iš būtino reikalo, bet siekiant naujesnės, ekspresyvesnės ar madingesnės kalbinės raiškos“ (Girčienė 2012: 23). Pavyzdžiui: *Sėdėdamas prie jų stalų dalyvauji visuotiniame besmegeninime*; *Man patinka tavo nauja plaukuosena*; *Dabar mes tyčiojamės iš šovinizmo*,

megztaberetiškumo; Zuokiada baigia naikinti liberalcentristų sąjungą... Nusibodo visiems ta siaurovizija; Gali čia rasti savo brolių, savų bendragurkšnių; Paprastų vaikų jau nėra, yra tik maži pampersuoti stebuklai, kurių žavesio nemato užkietėję kietaširdžiai monstrai; Žmogus tampa tinklaveikos vergu, priklausomybės auka; Baigia įgristi ta sakurozė „perdėtas sakurų garbinimas, sakurų psichozė“ (dauguma pavyzdžių iš Girčienė 2008). Tai savotiška savaiminė kūryba, kuriai nebūtina mokėti gramatikos taisyklės, užtenka turėti tam tikrą žodžių atsargą ir jausti kalboje susiformavusią darybos sistemą (Miliūnaitė 2012: 5).

Nėra labai gerai, kad pernelyg daugėja sudėtingos mišriosios darybos naujažodžių. Pasidaroma ilgų „griozdiškų“ darinių: *kailiakeitystė* „dažnas kailio (pažiūrų) kaitaliojimas“, *šikšnosparniāvimas* „toks fotografavimo būdas“, *subendraviduŕkinimas*, *vaizdasklaidūnas*. Darybos požiūriu jie lyg ir nenusikalsta įprastiems dėsniams, bet sunkūs ištarti ir labai apsunkina bendravimą.

Pasitaiko ir keistokai sudarytų naujažodžių. Kartais taip atsitinka, kai prireikia rasti lietuvišką atitikmenį pačioje originalo kalboje sukurtam naujažodžiui. Taip atsirado tokie žodžiai vertiniai: *laisvanomika* (angl. *freenomics*), *mūbilusis* „karvės kartu su šieniu suėstas mobilusis telefonas“. Į gyvenimą buvo paleistas vienas kitas (bent jau internete vartojamas) žodis, sudarytas iš iki šiol lietuvių kalbai neįprastų pamatinių žodžių ar jų formų: *iki-ukas*, *rašyk-ai* „portale *rašyk.lt* rašantys žmonės“, netipinis darinys, tikėtina, iš pavardės sudarytas *gražulesnis*, ne visai aiškos darybos *kažkadainykštis* „kažkada buvęs“ (plg. *pernykštis*, *užpernykštis*, bet jei šiame žodyje įžiūrėsime pamatinį prieveiksmį *kažkada*, kas gi būtų ta dalis *-nykštis?*). Daugelio tokių žodžių tipų įsitvirtinimas bendrinėje kalboje kol kas bent jau abejotinas: mat jie sudaryti remiantis vien išorine kitų darinių analogija. Tačiau jie nėra kokių nors klaidos, tai savaip suprantamos kūrybos rezultatas, autoriniai naujažodžiai ir tam tikruose tekstuose jie gali egzistuoti okazinių darinių teisėmis.

Daugėja darinių su lietuviškomis darybos priemonėmis iš naujųjų skolinių: *fritiūrinė*, *interviz(ij)ininkas*, *euroviz(ij)ininkas*, *ofšorininkas*; *baikeriškas*, *čarterinis*, *topinis*; *guglinti*, *hakeriauti*, *miksuoti*, *piarinti*, *subumčikinti*, *šėipinti*. Plinta nauji hibridai su nelietuviškais pradmenimis (šaknimis, jų dalimis ar priešdėliais): *autokrautuvai*, *biovarškė*, *ekspresiuota*, *infragarsas*, *infrastruktūra*, *kibererdvė*, *kontrasmūgis*, *metakalba*, *superbomba*, *superturtuolis*. Jie maždaug tokie kaip sovietiniais laikais atsiradę pagal rusiškus modelius sudaryti vertiniai (plg. *kolūkis*, *pramprekyba*, *specdrabužiai*). Dabar kalbų modeliai kiti, bet

polinkiai tie patys. Taigi šiuo atveju galima matyti tam tikrą darybos tęstinumą, o tai yra visiškai normalu.

Normalu ir tai, kad palyginti greitai pakeičiamos jau seniau turėtų arba ir ne taip seniai susikurtų žodžių reikšmės (tas pats žodis perkeliamas nuo vieno dalykų kitiems pavadinti, dažnai siauriamos, kartais praplečiamos), pavyzdžiui: *plokštuolis* „tas, kas plokščias“ imtas vartoti siauresne reikšme „plokščias plačiaekranis televizorius“, *protinguolis* „tas, kas protingas“ – reikšme „kas manosi esąs labai protingas“, *jūrbatis* ne šiaip koks „jūros batas“ bet „jūros išmestas batas“, *stiklainis* – dabar reiškia ne tik „uždaromas stiklinis indas“ (plg. skolinį *sloikas*, kuriam lietuviškas atitikmuo buvo surastas sovietiniais metais), bet ir „modernus stiklinis pastatas“, vertiniui *tautovežis* „automobilis Volkswagen“ dabar suteikiama ne tik to tipo, ir bet kokio kito iš užsienio mūsų tautiečių parsigabento jau naudoto automobilio reikšmė, *stogtinklis* – ne tik „stogo stiklas“, bet ir „tinklinis pavėsinės stogas, skirtas lapoti vynmedžiui“. Šiuolaikinėje tautosakoje dėl dalinio fonetinio dėmenų bendrumo ar panašumo prisikuriama naujų jau seniai turimų žodžių reikšmių, pavyzdžiui: *akiratis* „mėlynė po akimis“, *balionas* „kas laksto iš baliaus į balių“, *barometras* „kelias į barą“, *čiaupas* „kas užpykęs, su niekuo nesikalba“, *glaudės* „meilios merginos“, *javai* „JAV gyventojai“, *lašiniai* „lašinami vaistai“, *sumuštinis* „sumuštas žmogus“, *spanguolė* „apspangusi mergina“.

Atrodo, naujų žodžių darymas eina tarsi normaliu keliu. Deja, darybos negerovių pasitaiko ir iki šiol. Bjauriausios yra tos, kurios kenkia mūsų kalbos darybos sistemai (t. y. netaisyklingai sudaryti žodžiai). Jau seniai žinoma (ir tai ne kalbininkų išmonė, o pačioje kalboje susiformavusi nuostata), kad su priesagomis *-tojas* ir *-ėjas* lietuvių kalboje sudaromi tik veiksmazodiniai vediniai, pavadinantys veiksmo atlikėjus, bet iki šiol (dar nuo sovietinių laikų nusižiūrėjus į rusų kalbą) plinta įrankių pavadinimai *pūkų surinkėjas*, *oro gaivintojas*, *prailgintojas*, *telefono pakrovėjas*, *automatinis perjungėjas*. Kas tai – kalbėtojų inercija? Neaišku, iš kokių pamatinių žodžių sudaryti *perimvietė*, *bebrimvietė*, kuriems galams visumos ir dalies santykio reikšmė, paprastai nusakoma daiktavardžio kilmininku, suteikiama būdvardžio priesagai *-inis* žodžiuose *stabdinė pavara*, *antėninis jungiklis*. Kuriuos iš panašių darinių galima toleruoti, kurių platinti nevertėtų? Sprendimą reikėtų priimti išsiaiškinus ir kitiems išaiškinus, kas tikrai laikytina kalbos klaida, ir suradus aiškius klaidų taisymo kriterijus. Pavyzdžiui, kaip pamatiniai darinių žodžiai dabar populiarėja būdvardžiai – **W/K**

gražumėlis, puikumėlis, skanumėlis, šiurpumėlis ir pan. Kas gali pasakyti, kokia šių darinių ateitis?

Peržvelgus internete pasirodančius šių dienų naujažodžių duomenis, palyginus juos su ankstesnių laikotarpių naujadarais (pavyzdžiui, tarpukariu sukurtus ir neprisigijusius *trykšlys, buitpieša*, sovietiniais metais siūlytus *marškė, sauspalės, traukučiai*), aiškiai matyti, kad vieni naujai sudaryti žodžiai greitai paplinta, tampa naujų darinių tipų pagrindu, kiti vartojami labai siauroje srityje, yra nepopuliarūs, o tretį visai traukiasi į užmarštį. Priėžastis, kurios lemia greitą naujų žodžių mirtį, sekdamą dabartinės hebrajų kalbos tyrinėtojai, gražiai yra aptarusi Rita Miliūnaitė (2012: 3–14). Lietuvių kalbai ypač svarbios šios: a) nauji žodžiai paskelbiami pavėluotai, b) yra sunkiai suprantami, nelengvai įsimenami, c) atrodo juokingi, d) per menką jų sklaidą visuomenėje, e) brukami primygtinai, f) jų teikėjai visuomenėje neturi reikiamo svorio.

Na, o dabar apie skolinius, pernelyg lengvai ir dažnai integruojamus į lietuvių kalbą. Skolinių (daugiausia tarptautinių, bet ir tiesiog perimtų iš anglų kalbos) tarp šiuolaikinių naujažodžių tiesiog apstu (daugelis dabar tik *deklaruoja, determinuoja, edukuoja, komunikuoja, inventorizuoja, prezentuoja, trimeriuoja* ir pan.). Vis dažniau girdimi ar matomi naujieji sulietuvintos rašybos ir morfologijos skoliniai *čarteris, dedlains, draiveris, imidžas, klasteris, spykeris, svingeris, taimeris, vaucheris* ir kt. Kai kuriems iš jų sukurti lietuviški atitikmenys, tačiau toli gražu ne visi turi pasisėkimą visuomenėje. Bet kokio mokslo terminijoje skolinių dabar jau, ko gera, daug daugiau negu pusė. Kad ir politikos mokslų terminai: *aneksija, debatai, emancipacija, federacija, genocidas, globalizacija, interpeliacija, korupcija, natūralizacija, peticija, transatlantizmas, solidarumas* ir pan. Šie terminai labai dažnai vartojami, daug kas juos puikiai supranta, todėl jų niekas net nebando keisti lietuviškais. Blogiau, kai tam tikrose srityse žodžiai pasiskolinami, o paskui iš tų skolinių dar ir susikuriama keliaaukščiai pusiau svetimi ir sunkiai ištariami žodžiai: *eksteritorialumas, interpretatyviškumas, paneuropietiškas, vakuumpasterizatorius, vakuumkristalizatorius*. Galimas dalykas, kam nors tokių darinių ir prireikia, bet ar tikrai jų reikia? Tokią sudėtingą žodžių sandarą, darybą ir fonetiką lemia kitų kalbų, vienaip ar kitaip darančių įtaką lietuvių kalbai, polinkis į vieną žodį sujungti kelis žodžius, kurių tarpusavio ryšį kartais sunku suvokti. Nenoriu pasakyti, kad kitų kalbų įtaka visada labai blogai, bet aiškumo, gyvumo lietuvių kalbai tokie tų kalbų pavyzdžiu sudaryti žodžiai tikrai nesuteikia.

Šių dienų raštuose pasitaiko, o šnekamojoje kalboje pastaruoju metu labai populiarėja neadaptuotos rašybos ir morfologijos skolinių: *fast food* „greito vartojimo maistas“, *second hand* „dėvėtas, naudotas“, *haute couture* „aukštoji mada“, *call back* „atgalinis skambutis, grįžtamasis ryšys“, *fifty fifty* „per pusę“, *on-line* „prijungtis“, *step by step* „po truputį, pamažu“. Su jais, atrodo, jau susitaikėme, rašte kartais jie išskiriami kabutėmis, šriftu ar pan.

Dėl skolinių, jų pavidalo ar gramatinimo dabar daugiausia nesutaria kalbos klaidų taisytojai ir liberalumą propaguojantys kalbininkai. Nė vienas rimtas kalbininkas šiais laikais nėra pasakęs, kad iš lietuvių kalbos reikia išmesti visus naujus svetimus žodžius. Formuojantis naujiems socialiniams, politiniams, kultūriniais santykiams, nuolat prireikia žodžių jų realijoms įvardyti. Jei tam reikalui **laiku** neatsiranda savų žodžių, joms pavadinti visai pamatuotai renkamasi svetimi (paprastai paimami iš didžiausią įtaką pasaulyje turinčių kalbų, adaptuojami ortografiškai, morfologiškai) ir sėkmingai vartojami. Tačiau tai, kad kas nors, demonstruodamas savo subjektyvų skonį, jau vartoja vien svetimus naujus žodžius, nematydamas savų, kelia kalbininkams nerimą. O štai kalbos liberalumo šalininkai teigia, kad kalbininkai, siūlydami dažniau vartoti lietuviškus, o ne svetimus žodžius, riboja kūrybos galias, menkina sinonimiką ir skurdina kalbą. Jų mintis, kad reikia siekti kalbos įvairovės, teisinga, bet ar jie tikrai teisūs teigdami, kad žmonės patys gali rinktis kalbėti kaip nori, mat to reikalaujančios žmogaus teisių konvencijos: „Ar skolinys, tarptautinis ar netarptautinis, naujas, senas, išgalvotas, ilgas, trumpas, užgaulus, juokingas – visų jų kada nors kam nors reikia“ (Subačius, Vaicekauskienė 2017). Kam nors gal ir reikia, bet ar visada galima, ar visur tinka? Ar demonstruojant liberalumą, nesuabsoliutinamos žmonių teisės, ar tai neskatina vengti bet kokios, net menkiausios pareigos ir atsakomybės? Negalima vien svetimus žodžius ginti, garbinti ir vien juos laikyti mūsų kalbos modernėjimo rodikliu. Esu įsitikinusi, kad ir šiandien reikia nebijoti atverti kuo daugiau galimybių naujiems lietuviškiems žodžiams, naujoms, gerai motyvuotoms jų reikšmėms. Tačiau nereikia ir pernelyg piktintis visomis naujovėmis, nusižiūrėtais ir perimtais žodžiais, jei tai negriauna kalbos sistemos. **Kalbos kaita nepabaigiama, o jos galia didžiulė.**

* * *

Dabartiniai gyvenimo lūžiai veikia ir visą mūsų kalbą, ir jos leksiką. Palyginus visus tris paminėtus leksikos raidos laikotarpius, aiškiai matyti, kad dabartinė mūsų žodyno sudėtis gerokai pasikeitusi – už pirmųjų dviejų laikotarpių **W/K**

leksiką modernesnė, tik gal kiek daugiau pripainiota. Pagrindiniai žodyninės sudėties kaitos modeliai išliko tie patys, tačiau žodžių radimosi polinkiai ir proporcijos kiek kitokios. Žodžių atrankos bendrinei kalbai principai irgi šiek tiek pasikeitę: istorinės tradicijos ir grynumo principai trečiajame etape pasidarė nebe tokie svarbūs, kaip kad buvo pirmajame etape; vertinant kalbos faktus (ypač naujoves) šiais laikais daug daugiau liberalumo. Todėl ir pati žodyno sudėtis tikrai atsinaujinusi. Esama žmonių, kuriems tas naujumas ir liberalumas nepriimtinas, jie išvelgia net dabartinę lietuvių kalbos nuopuolį.

Aš lietuvių kalbos (kartu ir leksikos) šio meto būklės nuopuoliu nepavadinčiau, nemanau, kad lietuvių kalba – ant pražūties ribos. Tačiau negaliu ir džiūgauti, kad mūsų kalba sėkmingai gyvuoja, žydi ir klesti. Žaizdų joje tikrai atsirado ir atsiranda. Vien laikas tų žaizdų neužgydys. Todėl tikrai nemanau, kad bendrinės leksikos norminimas yra bevertis, o kalbininkus verta laikyti siekiančiais įvesti *kalbos diktatą, genocidą*, taikančiais *gestapo, policijos, talibano metodus*, besiveržiančiais rodyti savo galią monštrais (Subačius, Vaicekauskienė 2017). Atsirandančias žaizdas gydyti reikia, bet gydyti atsargiai, mokamai, argumentuotai. Prievarta, bausmėmis niekas niekada nieko gera nepasiekė. Būtinai reikia atkurti kalbininkų ir visuomenės santarvę, užmegzti vaisingą dialogą su visuomene. **Visuomenė turėtų patikėti, kad tikrai neužtenka savo gimtąją kalbą vien susikalbėti.** Juk tik išlavintas gebėjimas mąstyti ir kurti lietuviškai gali parodyti, kokių dvasios lobių esame paveldėję, tiksliau atverti savo tautos lūkesčius ir siekius. Kad visuomenė tuo patikėtų ir pasitikėtų, būtinas visų gimtąją kalbą vertinančių, gerbiančių ir mokančių žmonių susiklausymas, nuoseklus ir darnus darbas.

Literatūra

Girčienė J. 2008: *Naujoji lietuvių kalbos leksika (1990–2007)*, VPU leidykla.

Girčienė J. 2012: Pokyčiai, kalba ir mokykla, *Gimtas žodis* 8, 19–25.

Jakaitienė E. 2010: *Leksikologija*. VU leidykla.

Miliūnaitė R. 2012: Kalbos vartotojai ir naujų kalbų kūryba, *Gimtoji kalba* 9, 3–14.

Pirockinas A. 2014: Mėginimas blaiviai vertinti lietuvių kalbos būklę, *Mokslo Lietuva*, 2014 07 26.

Sabaliauskas A. 1966: Lietuvių kalbos leksikos raida, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 5, 5–14.

Subačius G. 2013: Kalbos klaidų didybė, *Kultūros barai* 10, 4–10.

Subačius G., Vaicekauskienė L. 2017: Ar reikia valstybinės lietuvių kalbos bastilijos? *Kultūros barai* 10, 53–59.

Rimkutė E. 2014: Ar vis dar aktualus didžiųjų kalbos klaidų sąrašas, *Bendrinė kalba* 87, 1–13.

Vaicekauskienė L. 2007: *Naujieji lietuvių kalbos svetimžodžiai: kalbos politika ir vartoseną*.